

JACEK GOŁĘBIEWSKI
PIOTR RACHWAŁPOLONIA BRAZYLIJSKA — PRZEGLĄD BADAŃ
ORAZ INFORMACJE O WYBRANYCH ZESPOŁACH
ARCHIWALNYCH*

WSTĘP

W Brazylii, według różnych szacunków, mieszka obecnie od 1 do 3 milionów osób polskiego pochodzenia². Biorąc pod uwagę, że największa fala migracji

Dr hab. JACEK GOŁĘBIEWSKI, prof. KUL — Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Historii, Katedra Świata Hiszpańskiego, Polityki i Relacji Międzynarodowych; dyrektor Instytutu Rozwoju Języka Polskiego im. św. Maksymiliana Marii Kolbego; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: jacek.golebiowski@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3082-2278>.

Dr hab. Piotr Rachwał, prof. KUL — Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Historii, Katedra Źródłoznawstwa, Archiwistyki i Dydaktyki Historii; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: piotrach@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1903-4115>.

* Artykuł powstał w ramach zadania „Organizacje polonijne za granicą — badania naukowe, archiwum cyfrowe i centralna baza danych”, finansowanego ze środków Ministra Edukacji i Nauki.

W czasie pobytu naukowego (marzec/kwiecień 2023 r.) w Kurytybie profesorowie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, prof. Tomasz Nowicki oraz prof. Piotr Rachwał, skatalogowali i zdigitalizowali większość zasobu archiwum Zgromadzenia Księżych Chrystusowców w Kurytybie oraz, w ograniczonym zakresie, materiały źródłowe przechowywane w Domu Prowincjalnym Sióstr Rodziny Maryi w Kurytybie i w archiwum Księżych Misjonarzy św. Wincentego a Paolo w Kurytybie.

Dziękujemy Księżom Misjonarzom z Kurytyby za gościnę i możliwość korzystania z zasobów archiwalnych. Szczególne podziękowania składamy na ręce ks. Andrzeja Wojaczka, prowincjała,

na kontynent południowo-amerykański miała miejsce pod koniec XIX w., potomkowie pierwszych emigrantów stanowią już piąte i szóste pokolenie. O ile w pierwszych dekadach po przybyciu do nowego kraju pielęgnowali oni z dużą troską język polski, polską kulturę, tradycje, religię katolicką, co znalazło wyraz w licznie powstających towarzystwach i organizacjach, placówkach oświatowych, oraz rozrastającej się sieci parafialnej. Z czasem jednak większość tych inicjatyw, głównie na skutek czynników zewnętrznych, została zahamowana³. W szerszej perspektywie chronologicznej skutkowało to także przyspieszoną asymilacją Polaków, co nie pozostało bez wpływu na więzi z rodzinnym krajem i w wielu przypadkach utratą umiejętności posługiwania się językiem przodków. O ponownym „odrodzeniu” polskości możemy mówić po wyborze kard. Karola Wojtyły na papieża. Pierwsza pielgrzymka papieża Polaka Jana Pawła II do Brazylii w 1980 r. i spotkanie z Polonią były dla wielu impulsem do ponownego zainteresowania się swoimi korzeniami i dziedzictwem kulturowym.

Równolegle zainteresowanie problematyką latynoamerykańską wśród polskich autorów było w całym tym okresie stosunkowo duże. Świadczą o tym liczne publikacje o tematyce ekonomiczno-krajoznawczej, społecznej, historycznej, polonijnej. W większości owe prace mają charakter literacki, popularnonaukowy, w mniejszym zaś *stricte* naukowy⁴. Prezentowany tutaj tekst nie ma na celu, nawet w ograniczonym zakresie, omówienia całego dorobku, a jedynie pewną kategoryzację oraz wskazanie i uwypuklenie niektórych z obszarów badawczych,

ks. Kazimierza Długosza, ekonomia, oraz ks. Józefa Wojnara, opiekuna archiwum. Za życzliwe przyjęcie dziękujemy także ks. prowincjałowi Zgromadzenia Misji św. Wincentego a Paulo ks. Simao Valenga oraz Przełożonej Generalnej Zgromadzenia Sióstr Rodziny Maryi s. Małgorzacie Burek.

² Najliczniejsze skupisko Polonii w Brazylii jest zlokalizowane w stanie Parana. W stolicy tegoż stanu, Kurytybie, mieszka — wedle szacunków — od 90 do nawet 300 tys. potomków polskich migrantów. Karel Dolinski i Magdalena Szmytkowska, „Charakterystyka polskiej diaspory w Kurytybie (Brazylia) w świetle badań społecznych”, *Przegląd Geograficzny* 91, z. 2 (2019): 83, <https://doi.org/10.7163/PrzG.2019.2.5>. Przyjmując tę drugą wartość, można liczebność tamtejszej polskiej diaspory porównać do wielkości populacji np. Lublina czy Białegostoku.

³ W 1938 r. Getulio Vargas, ówczesny prezydent Brazylii, wprowadził w życie tzw. ustawy nacjonalizacyjne. Ich celem było przyspieszenie asymilacji środowisk polonijnych ze społeczeństwem rdzennie brazylijskim. W efekcie zakazano istnienia organizacji imigranckich, niebrazylijskich, używania innego języka niż portugalski, nauczania języków obcych dzieci poniżej 14 roku życia. Towarzyszyły temu represje, w tym rewizje, przeszukania i aresztowania. Konfiskowano, a niekiedy nawet niszczone archiwa, czasem zwracano je właścicielom, ale zawsze z jakimiś brakami. Marek Krasicki, „Sytuacja Polonii brazylijskiej w dobie ustaw nacjonalistycznych prezydenta Getulio Vargasa”, w: *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej. Zbiór studiów*, red. Marcin Kula (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983), 411–442; Krzysztof Smolana, „Polskie kolekcje archiwalne w Ameryce Łacińskiej”, *Archeion* 99 (1998): 168.

⁴ Zob. Tadeusz Łepkowski, „Polskie badania nad dziejami Ameryki Łacińskiej w XIX i XX w.”, *Dzieje Najnowsze* 3, nr 3 (1971): 109.

które wciąż wymagają pogłębionych studiów, a także zwrócenie uwagi na rolę wybranych archiwów i zgromadzonych tam materiałów źródłowych, które nie były do tej pory wykorzystywane bądź ich eksploracja miała ograniczony wymiar⁵. Ponadto rozważania te dotyczą głównie wybranego obszaru, tj. stanu Parana, który od lat 70. XIX w. był miejscem masowego osiedlania się emigrantów m.in. z Polski. Do dnia dzisiejszego stanowi on największe skupisko Polonii w Ameryce Południowej⁶.

W kolejnych częściach artykułu zaprezentowano krótki rys osadnictwa polskiego w Brazylii, tj. chronologię tego procesu z przywołaniem danych o skali migracji. Następnie w syntetyczny sposób ujęto tematykę prac, zarówno autorów polskojęzycznych, jak i publikacji w języku portugalskim. W dalszej części umieszczono informacje na temat eksplorowanych zespołów archiwalnych, które mogą stanowić asumpt do pogłębienia niżej wymienionej problematyki; na koniec wskazano te obszary badawcze, których realizacja wydaje się szczególnie pilna i potrzebna.

OSADNICTWO POLSKIE W BRAZYLI

Na emigrację z ziem polskich do Brazylii i jej skalę wpłynęło, co należy wyraźnie podkreślić, wiele czynników. Znamienny wydaje się jednak fakt, że zarówno Polska, jak i Brazylia znalazły się w XIX w. w szczególnym momencie swoich dziejów. Z jednej strony była więc Polska, od 1795 r. pozostająca pod zaborami, pozbawiona swojej państwowości, ciemniona przez okupantów, targana kryzysem gospodarczym i konfliktami społecznymi. W XIX w. w zaborze pruskim, austriackim i rosyjskim zaszły zasadnicze zmiany w strukturze

⁵ Wnioski takie sformułowali uczestnicy pierwszego sympozjum kulturalnego „Brazylia-Polska”, które miało miejsce w Kurytybie (Parana-Brazylia) w kwietniu 1988 r. Zob. „1 Simpósio Cultural Brasil — Polonia (Pierwsze Sympozjum Kulturalne Brazylia-Polska), Kurytyba (Parana, Brazylia), 26–29 kwietnia 1988 r.”, *Przegląd Polonijny* 15, nr 2 (1989): 111. Warto także podkreślić, iż badania nad poszczególnymi grupami narodowościowymi w Brazylii mają długą i bogatą tradycję. Na tle studiów nad takimi nacjami jak Niemcy, Włosi, Japończycy, czy Ukraińcy, w: przypadku diaspory polskiej, jest wciąż wiele do zrobienia. Zob. opinię w tym zakresie: Márcio de Oliveira, „Origens do Brasil meridional: dimensões da imigração polonesa no Paraná 1871–1914”, *Estudos Históricos* 22, nr 43 (2009): 218–219.

⁶ Stan Parana (pierwotnie prowincja) został wydzielony z prowincji São Paulo 20 sierpnia 1853 r. Graniczy on na północy ze stanem São Paulo, od północnego-zachodu ze stanem Mato Grosso do Sul, na południu ze stanem Santa Catarina, od wschodu z Oceanem Atlantyckim, a na zachodzie z Argentyną i Paragwajem. Obecnie zajmuje obszar ponad 199 tys. km². Stolicą stanu jest miasto Kurytyba (port. Curitiba). Luiz Garcez, *Curitiba: evolução urbana* (Parana: Imprensa Universitária da Universidade Federal do Paraná, 2006), 8 nn.

agrarniej wsi. Procesy uwłaszczeniowe doprowadziły do powiększeniu się areалу ziemi chłopskiej w miejsce wielkiej własności ziemskiej. Tym Przeobrażeniem towarzyszyło rozwarstwienie materialne, tj. powstanie dużej liczby gospodarstw małorolnych, które na skutek dalszych podziałów między członków poszczególnych rodzin i parcelacji potęgowały kryzys. W efekcie wyodrębniła się liczna rzesza ludzi bezrolnych i małorolnych, pozbawiona często perspektyw na zarobek i godne życie⁷. Z drugiej zaś strony Brazylia, w której w latach 80 XIX w. zaszły rewolucyjne zmiany gospodarcze i polityczne. Kraj przechodził modernizację, następowało odejście od gospodarki niewolniczej w kierunku kapitalistycznej. 13 maja 1888 r. zostało zniesione niewolnictwo, co wywołało gwałtowny popyt na siłę roboczą; ważne przemiany zaszły także w sferze ustrojowej — 15 listopada 1889 r. proklamowano republikę, a polityka nowych władz została ukierunkowana na otwarcie kraju dla przybyszów, zwłaszcza z Europy⁸.

O skali XIX-wiecznej migracji do obu Ameryk, w tym do Brazylii, współdecydowały w przeważającej mierze czynniki pozapolityczne, związane z przeobrażeniami demograficznymi. Gwałtowny przyrost ludności w wielu krajach europejskich, początkowo na zachodzie, później także w Europie Południowej i Środkowo-Wschodniej, będący skutkiem szybkiego obniżania się wysokiej liczby zgonów, wydłużania się długości życia, powodował rosnącą nadwyżkę ludności, której często było trudno znaleźć źródło utrzymania. W efekcie taka sytuacja skłoniła część osób do emigracji⁹.

⁷ Stefan Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1996); Florian Stasik, *Polska emigracja zarobkowa w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1865–1914* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985), 44–45. W ocenie współczesnych i wnioskach formułowanych przez lokalne władze zaniepokojone wzmożoną skalą emigracji powtarzają się opinie o szkodliwym rozdrobnieniu gruntów, obciążające spłaty i brak zarobku, słabe uprzemysłowienie, zadłużenie ludności u lichwiarzy. Zob. Krzysztof Groniowski, *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871–1914* (Wrocław: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972), 18 i nn. W ostatnich latach pojawiło się kilka ciekawych pozycji książkowych, często reprezentujących różne perspektywy, poświęconych historii chłopstwa, w tym także problemów związanych z wychodźstwem ze wsi i migracjami. Zob. Adam Leszczyński, *Ludowa historia Polski* (Warszawa: W.A.B., 2020); Mateusz Wyżga, *Chłopstwo. Historia bez krawata* (Kraków: Znak Horyzont, 2022); Kamil Janicki, *Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2021); Andrzej Chwałba i Wojciech Harpula, *Cham i pan. A nam, prostym, zewsząd nędza?* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2022).

⁸ Marcin Kula, *Historia Brazylii* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987).

⁹ Proces ten, nazwany rewolucją demograficzną, czy poprawniej transformacją demograficzną, objął ziemie polskie w zasadzie dopiero w drugiej połowie XIX w., a zabór rosyjski nawet później, bo dopiero pod koniec tego stulecia. Szerzej zob. Krzysztof Zamorski, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1991).

Charakteryzując proces kolonizacji Brazylii, autorzy prac zwracają uwagę na fakt, że była ona prowadzona dwutorowo, tj. z jednej strony była wspierana przez rząd (na szczeblu federalnym, stanowym i municypalnym), z drugiej szereg zachęt skierowanych do migrantów pochodziło ze strony prywatnych organizacji i przedsiębiorstw. Prym wiodli tu wielcy obszarnicy ziemscy, kompanie kolejowe oraz linie okrętowe (głównie niemieckie Norddeutscher Loyd i Hamburg-Ameryka), te z kolei chętnie korzystały z usług agentów emigracyjnych¹⁰.

Pierwszy etap polskiej emigracji do Brazylii rozpoczął się w latach 60. XIX w. Zorganizowana grupa imigrantów ze wsi Siołkowice pod Opolem przybyła do kolonii Brusque w stanie Santa Catarina w 1869 r. W akcji osiedleńczej aktywny udział brał Edmund Sebastian Woś Saporski, nazwany później „ojcem kolonizacji polskiej” w Brazylii. Dzięki jego staraniom, a także pomocy ks. Antoniego Zielińskiego imigranci otrzymali dwa lata później nadziały ziemi w miejscowości Pilarzinho koło Kurytyby, rozpoczynając tym samym polskie osadnictwo w stanie Parana. W kolejnych dwóch dekadach napływ migrantów z ziem polskich nie był już tak imponujący. Szacunki mówią o ok. 8000 osób, głównie z zaboru pruskiego i Galicji. Przybysze w zdecydowanej większości wybierali jako miejsce docelowe kolonie w stanach Parana, Santa Catarina i Rio Grande do Sul. Najliczniejsza grupa imigrantów przybyła podczas drugiej fali przyjazdów, nazwanej zresztą symbolicznie „gorączką brazylijską”. Rozpoczęła się ona już pod koniec lat 80., z apogeum w latach 1890–1892. Orientacyjne liczby wskazują na ponad 60 000 osób, przede wszystkim małorolnych lub bezrolnych chłopów z Królestwa Polskiego. Kilka lat później, w 1895 r. zjawisko znów przybrało na sile, w Brazylii osiadło wówczas ok. 25 000 Polaków, przede wszystkim z Galicji Wschodniej. Trzecia fala migracji rozpoczęła się przed 1907 r., z nasileniem w latach 1911–1912; większość imigrantów stanowili mieszkańcy Podlasia i Lubelszczyzny. W kolejnych latach liczba imigrantów z Polski sukcesywnie spadała. Od odzyskania przez Polskę niepodległości do wybuchu II wojny światowej do Brazylii przybyło ok. 35 000–42 000 wychodźców.

¹⁰ Już w 1874 r. powstała w Paranie Spółka Kolonizacyjna, Pereira, Alvez, Bendaszewski & Co, która otrzymała koncesję na grunta nadmorskie przeznaczone pod kolonizację. Kazimierz Głuchowski, „Z Dziejów wychodźstwa i osadnictwa polskiego w Brazylii”, w: *Emigracja Polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, red. Antoni Olcha i Aniela Kaczmarek (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1971), 38; Izabela Klarner-Kosińska, *Emigracja z Królestwa Polskiego do Brazylii 1890–1914* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1975), 65 nn.; Grzegorz M. Kowalski, „Upraszam o łaskawe udzielenie mi informacji w sprawach emigracyjnych...». Korespondencja do Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego w Krakowie (1911–1912)”, *Przegląd Polonijny* 30, z. 2 (2004): 97–116. Zob. też Jerzy Mazurek, *Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)* (Warszawa: Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2006).

W czasie II wojny światowej schronienie w Brazylii znalazło 2000 do 3000 Polaków. W późniejszych latach skala migracji była już nieporównywalnie mniejsza i wyniosła w sumie 10 000–20 000 osób (zob. tab. 1)¹¹.

Tabela 1. Szacunkowa liczba Polaków przybyłych do Brazylii po 1869 r.

Lata	Liczba imigrantów
1869–1889	8000
1890–1894	60 000
1895–1896	25 000
1897–1906	6 000
1907–1918	13 000
1919–1939	42 000
1940–1945	3 000
po 1945	20 000
Razem	177000

Źródło: dane z publikacji przywołanych w przypisie 10.

Jak już wspomniano, osadnictwo polskie koncentrowało się w trzech najbardziej wysuniętych na południe stanach Brazylii, a spośród nich zdecydowanie najwięcej osad powstało w stanie Parana. Po założeniu w 1871 r. pierwszej kolonii w Pilarzinhnio w latach 1876–1884 powstają kolejne: Abranches, Lamenha, Santa Cândida, Santo Ignácio, Orleans, Riviera, Dom Pedro, Dona Augusta, Tomás Coelho. Utworzyły one wokół Kurytyby swoisty pierścień, trzon osadnictwa polskiego, który otrzymał nazwę Nova Polónia. W kolejnym okresie 1885–1887 założono osady: António Prado, Presidente Faria, Zacarias, Murici, Inspector Carvalho, Accioli, João Alfredo, São Laurencio, Botiatuva, Cristina e Alice, Nova Pampina. W latach 1885–1887 powstają kolonie wokół Ponta

¹¹ Groniowski, *Polska*, 14 i nn.; Eugeniusz Ciurus, *Polacy w Brazylii* (Lublin: Polonijne Centrum Kulturalno-Oświatowe Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1977), 10–16; Zbigniew Dobosiewicz i Waldemar Rómmel, *Polonia w Ameryce Łacińskiej* (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1977); Mazurek, *Kraj*, 54–56; Anna Kozimala, „Życie codzienne polskich emigrantów w Brazylii w świetle pamiętników”, *Rocznik Przemyski. Historia* 58, z. 4 (2022): 57–61.

Grossa i Castro: Guarauna, Taquara, Rio Verde, Emilia, Adelaida, Butuquara, Floresta, Itaiacoca, Mohema, Tibagi, Santa Leopoldina, Santa Clara. W okresie „gorączki brazylijskiej”, tj. lat 1890–1892, zakładano osady, począwszy od miasteczka Palmeira wzdłuż wzdłuż Iguacu: Santa Bárbara, Cantagallo, Rio dos Patos, Água Branca, São Matheus, Rio Claro, Dorizon, Barrafeia, Eufrozina, Mallet. W 1895 r. i 1896 r. — w kierunku Rio Grande — powstały: Prudentópolis, Água Amarela, Castelhano, Ipiranga (Ypi-rauga), Guajuvira oraz kolonie polsko-ruskie: Alberto de Abreu, Antonio Olyntho, Lucena. W obwodzie Rio Negro: Itayópolis (dziś Santa Catarina), Augusta Victoria. W obwodzie Porto União da Victroia: General Carneiro, Antonio Cândido, a w 1890 r. stanie Santa Catarina: Rio Vermelho i Massaranduba. W stanie Rio Grande do Sul: Alfredo Chaves, Nova Virginia, Novo Bassano, Capoeiras, Monte Veneto, Nova Roma. Kolejna wzmogona fala migracji po 1906 r. skutkowałą powstaniem nowych kolonii: Ivan, Jesuino Marcondes, Senador Correia, Itapara, Gonçalves Júnior (Irati), Taió, Alfonso Pena (k. Kurytyby), Vera Guarana (k. Rio Claro do Sul), Nova Galicja i Lergu (k. Porto União da Victroia), Rio das Antas, Cruz Machado, Santana, Apucarana, Iapo, Afonso Pena (k. Kurytyby) i Erechim w stanie Rio Grande do Sul¹².

¹² Dorobek dotyczący osadnictwa polskiego w Brazylii jest stosunkowo bogaty, zob. m.in.: Bolesław Żabko-Potopowicz, *Osadnictwo polskie w Brazylii* (Warszawa: Syndykat Emigracyjny, 1936); Krzysztof Groniowski, „O mito da América Latina no campo polonês no período das «febres brasileiras»”, *Estudios Latinoamericanos* 6, cz. 2 (1980): 55–65; Antonio Leocadio Cabral Reis i Marcos Aurélio Tarlombani da Silveira, „A imigração Polonesa no território Paranaense. Aspectos culturais e distribuição especial coloniac polonesas no espaço geografico paranaense”, dostęp 1 czerwca 2023, <http://www.diaadiaeducacao.pr.gov.br/portals/pde/arquivos/1756–8.pdf>; Wojciech Breowicz, *Ślady Piasta pod piniorami. Szkic z dziejów wychodźstwa polskiego w Brazylii* (Warszawa: Polonia, 1961); Marcin Kula, *Polonia brazylijska* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981); Maria Paradowska, *Podróżnicy i emigranci. Szkice z dziejów polskiego wychodźstwa w Ameryce Południowej* (Warszawa: Interpress, 1984); Andrzej Dembic i Krzysztof Smolana, *La presencia polaca en América Latina* (Varsóvia: Centro de Estudios Latinoamericanos Universidad de Varsovia, 1993); Jerzy Mazurek i Longin Kaczanowski, *Chłop polski w Brazylii* (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 1999); Sirlei Maria Siofre, *Colégio Estadual Dom Pedro II e a influência da imigração polonesa. Monografia* (Curitiba: Universidade Federal do Paraná, Setor de Ciências Humanas, 2000); Ruy Christovam Wachowicz, „Saporski: Um pioneiro polono-paranaense”, *Projeções* 2, nr 2 (2000): 107–147; Wachowicz, *O Camponês Polonês no Brasil* (Curitiba: Fundação Cultural, Casa Romário Martins, 1981); Roseli Boschilia, *Reconstruindo memórias: os poloneses do Santo Inácio* (Curitiba: Universidade Tuiuti do Paraná, 2004); Mariusz Malinowski, *Ruch polonijny w Argentynie i Brazylii w latach 1989–2000* (Warszawa: CESLA, 2005); Zdzisław Malczewski, *Ślady polskie w Brazylii* (Warszawa: Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2008); Kinga Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii. Historia osadnictwa na terenach Santana* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013).

STAN BADAŃ

Badania nad Polonią brazylijską charakteryzują się, od samego początku, nie tylko zróżnicowaną tematyką, ale także różnorodnością gatunkową¹³. W okresie, kiedy trwała jeszcze wzmożona emigracja z ziem polskich, dominowały wspomnienia i reportaże, ważne miejsce zajmowała literatura piękna, w której główny zrąb stanowiły trudne losy osadników i przeciwności, z jakimi musieli się mierzyć¹⁴. Specjalne miejsce zajęły także pamiętniki oraz listy, pisywane przez osoby, które doświadczyły życia w nowym otoczeniu¹⁵. Rosnącym powroźeniem

¹³ W literaturze przedmiotu funkcjonuje stosunkowo liczna grupa opracowań podejmujących próbę podsumowania dorobku na temat emigracji do Brazylii oraz tamtejszej Polonii. Zob. Łepkowski, „Polskie badania”, 109–114; Marcin Kula, „Polska literatura dotycząca Ameryki Łacińskiej XIX i XX w.”, *Dzieje Najnowsze* 4, nr 2 (1972): 119–136. W publikacji tej przywołano nie tylko prace odnoszące się do samej Brazylii, ale także innych krajów Ameryki Łacińskiej. Ponadto omówienie obejmuje twórczość polskich autorów piszących często na tematy niezwiązane z Polonią, a szeroko rozumianą polityką, gospodarką i kulturą regionu. Inne prace tegoż autora o zbliżonym charakterze: Marcin Kula, „Ameryka bliska i daleka”, w: *Ameryka Łacińska w relacjach Polaków. Antologia*, oprac. Marcin Kula (Warszawa: Interpress, 1982), 5–48; Kula, „Wstęp”, w: *Dzieje Polonii*. Krótkie omówienie problematyki wraz z antologią wybranych tekstów znajdziemy w: Gmitruk, Klarner-Kosińska, i Mazurek, *Polonia brazylijska*; Agnieszka Mocyk, *Piekło czy raj? Obraz Brazylii w piśmiennictwie polskim w latach 1864–1939* (Kraków: Universitas, 2005); Tadeusz Paleczny, „Ameryka bliższa czy dalsza? Polonia latynoamerykańska w piśmiennictwie polskim po 1980 roku. Szkic bibliograficzny”, w: *Emigracja, Polonia, Ameryka Łacińska: procesy emigracji i osadnictwa Polaków w Ameryce Łacińskiej i ich odzwierciedlenie w świadomości społecznej*, red. Tadeusz Paleczny (Warszawa: Centrum Studiów Latynoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, 1996), 85–91; Paleczny, „Stan i perspektywy badań nad Polonią latynoamerykańską”, w: *Diaspora polska w procesach globalizacji. Stan i perspektywy badań*, red. Grzegorz Babiński i Henryk Chałupczak (Kraków: Bohdan Grell i Córka, 2006), 249–255; Magdalena Michalik-Sztumska, „Wychodźstwo polskie w Brazylii. Stan badań nad zagadnieniem”, *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie* 11 (2010): 323–330. W ostatnim czasie ukazały się także dwie obszernie publikacje, w których czytelnik znajdzie imponującą literaturę przedmiotu. Pierwsza, to praca J. Mazurka. Monografia wydana w języku portugalskim jest uzupełnioną i uaktualnioną wersją książki tego autora z 2006 roku — Jerzy Mazurek, *A Polônia e seus emigrados na America Latina (até 1939)* (Varsóvia: Instituto de Estudos Ibéricos e Ibero-Americanos da Universidade de Varsóvia e Museu de História do Movimento Popular Polonês em Varsóvia, 2019). Druga książka to tom pod redakcją: Jerzy Mazurek, red., *Polska i Brazylia — bliższe, niż się wydaje* (Warszawa: Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Muzeum Niepodległości, 2020), http://muzeum-niepodleglosci.pl/wp-content/uploads/2021/01/PolskaBrazylia_ebook_31XII-2020.pdf.

¹⁴ Adolf Dygasiński, *Na złamanie karku* (Warszawa: Kurier Warszawski, 1893); Maria Konopnicka, *Pan Balcer w Brazylii* (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1910); Zbigniew Uniłowski, *Żyto w dżungli* (Warszawa: Wydawnictwo J. Przeworskiego, 1936); Bohdan Pawłowicz, *Chłopiec z pinjorowych lasów* (Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas, 1934).

¹⁵ W 1939 r. z inicjatywy Instytutu Gospodarstwa Społecznego ogłoszono konkurs, w którego efekcie spośród nadesłanych prac wybrano m.in. 19 pamiętników z Brazylii, a następnie opubliko-

cieszą się badania prasoznawcze, które prezentują szerokie spectrum podejmowanych zagadnień¹⁶.

Osobną grupę tworzą prace na temat osadnictwa polskiego, o którym wspomniano już wyżej. Obok kwestii odnoszących się wprost do procesu zakładania kolonii są omawiane etapy i skala migracji¹⁷. Problem w dużej mierze polega jednak na tym, że informacje w tym zakresie są oparte na niepełnych i niepewnych danych źródłowych¹⁸. Trudność w określeniu dokładnej liczby imigrantów wynika m.in. z faktu, że ludność emigrowała z trzech zaborów, a ludnościowe statystyki brazylijskie odnotowywały często Polaków jako poddanych niemieckich, austriackich bądź rosyjskich¹⁹. Tendencja zaniżająca statystykę mogła

wano je w specjalnym tomie — Ludwik Krzywicki i Stanisław Stemplowski, oprac., *Pamiętniki emigrantów. Ameryka Południowa* (Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego, 1939). Podobną akcją zorganizowano po II wojnie światowej. W 1960 r. opublikowano: Kazimierz Koźniewski, oprac., *Pamiętniki emigrantów 1878–1958* (Warszawa: Czytelnik, 1960). Opracowanie o podobnych charakterze ukazało się staraniem Zgromadzenia Werbistów jako drugi tom serii: Tadeusz Dworecki, oprac., *Zmagania Polonijne w Brazylii*, t. 2: *Pamiętniki brazylijskie* (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1987). Unikatowy zbiór listów autorstwa emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych został opublikowany dzięki Witoldowi Kuli — Witold Kula, Nina Assorodobraj-Kula i Marcin Kula, oprac., *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890–1891* (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1973).

¹⁶ Zob. Władysław Wójcik, „75 lat prasy polskiej w Brazylii”, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 7, nr 2 (1968): 261–274; Andrzej Paczkowski, *Prasa polonijna w latach 1870–1939. Zarys problematyki* (Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1977); Agnieszka Gucka, *Obraz emigracji polskiej na łamach „Dziennika Poznańskiego” i „Kuriera Poznańskiego” (1859–1939)* (Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2005); Marek Żak, „Propaganda polskiego wychodźstwa do Brazylii w świetle miesięcznika «Morze» (1924–1939)”, *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy* 22, nr 1 (2017): 69–92; Ewa Jaszewska, „«Gorączka brazylijska» na łamach «Kurjera Lwowskiego» w 1890 r.”, *Resovia Sacra* 28 (2021): 139–154; Tomasz Landmann, „«Gazeta Polska w Brazylii» w pierwszych miesiącach po wznowieniu działalności (lipiec-grudzień 1893 roku)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 25, nr 1 (2022): 75–94. Informacje na temat tytułów prasowych, które ukazywały się w Brazylii w XIX i XX w. zebrano w ramach redagowanego na Wydziale Dziennikarstwa Informacji i Bibliologii Uniwersytetu Warszawskiego portalu: Wirtualne Muzeum Polonii, dostęp 10 czerwca 2023, http://muzeum.polonii.uw.edu.pl/?page_id=1386. Cenna inicjatywą wykazali się także badacze z Uniwersytetu Federalnego w Paranie, którzy w 100 rocznicę obecności Polaków w stanie Paraná zdigitalizowali i udostępnili w Internecie czasopismo: „Anais da Comunidade Brasileiro-Polonesa”, dostęp 11 czerwca 2023, <https://www.ufrgs.br/biblioestudosetnicos/documentos/poloneses>.

¹⁷ Ten temat sam w sobie stanowi w wielu pracach podstawowy problem badawczy, pojawia się także w opracowaniach bardziej ogólnych bądź też jako temat poboczny i tło do rozważań nad innymi zagadnieniami

¹⁸ Problem związany z ustaleniem dokładnej liczby Polaków w Brazylii jest przedmiotem dyskusji od wielu lat, zob. Józef Zając, „Liczba Polaków w Brazylii”, w: *Emigracja Polska*, 149–151.

¹⁹ Janusz Gmitruk, Izabela Kłamer-Kosińska, i Jerzy Mazurek, „Wstęp”, w: *Polonia brazylijska w piśmiennictwie polskim. Antologia*, red. Janusz Gmitruk i in., 12 i nn. (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2000).

wynikać także z faktu, że liczby rejestrowane przez urzędy osiedleńcze obejmowały ludność napływową zza granicy i były one niedokładne w ujęciu wewnętrznych ruchów, kiedy to spora część Polaków przenosiła się ze stanów Santa Catarina i Rio Grande do Sul do Parany²⁰. Poza tym sama jakość statystyki, tzn. jej kompletność, znacząco odbiegała o dzisiejszych standardów. Rozbieżności w szacunkach występują także w pracach autorstwa świadków tamtych czasów, działaczy emigracyjnych, dziennikarzy, polityków, którzy z autopsji znali realia życia imigrantów. Wśród publikujących wówczas byli m. in. Edmund Sebastian Woś Saporski²¹, Stanisław Kłobukowski²², Antoni Hempel²³, Kazimierz Głuchowski²⁴, Witold Łązniewski²⁵, Ludwik Włodek²⁶, Kazimierz Warchałowski²⁷, Józef Siemiradzki²⁸, Kazimierz Stołyhwo²⁹. Do ich prac nawiązywali późniejsi badacze, wykorzystując proponowane wcześniej dane szacunkowe³⁰. Należy podkreślić, że poza przybliżonymi liczbami ludności brak, jak dotąd, rzetelnych badań w tym zakresie³¹. Wyjątek stanowią tu publikacje brazylijskiego historyka polskiego pochodzenia, Ruya Christovam Wachowicza³². Na szczególną uwagę

²⁰ Mieczysław Bohdan Lepecki, „Parana”, w: *Emigracja Polska*, 32.

²¹ Edmund Sebastian Woś Saporski, *Pamiętnik* (Warszawa: Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze, 1939).

²² Stanisław Kłobukowski, *Wspomnienia z podróży po Brazylii, Argentynie, Paragwaju, Patagonii i Ziemi Ognistej* (Lwów: Gazeta Handlowo-Geograficzna, 1898).

²³ Antoni Hempel, *Polacy w Brazylii* (Lwów: Nakładem Wydawnictwa Kuriera Lwowskiego, 1893).

²⁴ Kazimierz Głuchowski, *Wśród pionierów polskich na Antypodach. Materiały do problemu osadnictwa polskiego w Brazylii* (Warszawa: Instytut Naukowy do Badań Emigracji i Kolonizacji, 1927).

²⁵ Witold Łązniewski, „Kolonie polskie w stanie Parana w Brazylii”, *Głos* 7, nr 24 (1892): 278–280.

²⁶ Ludwik Włodek, *Polskie kolonie rolnicze w Paranie* (Warszawa: Księgarnia E. Wende i S-ka T. Hiż i A. Turkuł, 1911).

²⁷ Kazimierz Warchałowski, *Do Parany. Przewodnik dla podróżujących i wychodźców* (Kra-ków: Nakładem autora, 1903); Warchałowski, *Picada. Wspomnienia z Brazylii* (Warszawa: Pionier, 1930).

²⁸ Józef Siemiradzki, *Szlakiem wychodźców. Wspomnienia z podróży po Brazylii odbytej z polecenia Galicyjskiego Wydziału Krajowego*, t. 1–2 (Warszawa: Drukarnia A.T. Jezierskiego, 1900); Józef Siemiradzki, *Za morze* (Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1894).

²⁹ Kazimierz Stołyhwo, *Sprawozdanie z podróży do Brazylii w sprawie badań antropologicznych nad ludnością polską w Paranie* (Warszawa: Naukowy Instytut Emigracyjny i Kolonijalny, 1931).

³⁰ Zob. przyp. 10.

³¹ Podobnie brak szczegółowych badań w zakresie struktury demograficznej migrantów. Po-wszecznie uważa się, że w okresie największej fali migracji, tj. pod koniec XIX w., ok. 95% migrantów stanowili chłopci, głównie małorolni i bezrolni, 4% robotnicy i kupcy, a inteligencja poniżej 1%. Ciurus, *Polacy*, 17; Kozimala, „Życie codzienne”, 57.

³² Ruy Christovam Wachowicz ur. się w 1939 r. w Itaiópolis, zm. w 2000 r., był profesorem na Parańskim Uniwersytecie Federalnym, zajmował się m.in. historią Parany, polskim osadnictwem,

zasługuje monografia poświęcona ludności polskiej kolonii i parafii Abranches koło Kurytyby. Autor dokonał w niej analizy liczb trzech serii ksiąg metrykalnych, tj. chrztów, ślubów i zgonów, obliczył m.in. dynamikę ruchu naturalnego ludności, sezonowość zdarzeń, odsetek dzieci nieślubnych³³.

Stosunkowo często były podejmowane studia nad organizacją polskiej diaspory i jej wkładem w rozwój Brazylii. Uwagę zwracano na wybitne postacie, osoby zaangażowane w proces zasiedlania nowych terytoriów, nawiązywanie i podtrzymywanie dobrosąsiedzkich stosunków³⁴. Wśród nich osobna grupa publikacji dotyczy duchowieństwa, które od samego początku akcji osiedleńczej stanowiło silne wsparcie (nie tylko duchowe, ale także w sferze organizacyjnej, socjalnej czy kulturowej) dla rosnącej grupy migrantów³⁵.

Do mniej opracowanych tematów, choć zyskującym ostatnio na popularności, można zaliczyć prace nawiązujące do działalności Ligi Morskiej i Kolonialnej z okresu II Rzeczypospolitej, której jednym z celów było pozyskanie terytoriów zamorskich pod stworzenie „kolonii” polskich. Tę problematykę, na różnych płaszczyznach, także w kontekście podnoszonego przez niektórych badaczy nacjonalizmu, poruszają w swoich pracach: Adriano Malikoski³⁶, Márcio de Oliveira³⁷, Piotr Puchalski³⁸, Rhuan Targinio Zaleski Trindade³⁹, Regina Weber⁴⁰.

a także demografią historyczną. Zob. Zdzisław Malczewski, *Słownik biograficzny Polonii brazylijskiej* (Warszawa: Centrum Studiów Latinoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, 2000), 115–116.

³³ Ruy Christovam Wachowicz, *Abranches: paróquia da imigração polonesa. Um estudo de história demográfica* (Curitiba: Universidade Federal do Paraná, 1974).

³⁴ Wśród prac autorów zagranicznych, zob. Hiroshi Saito, *Contenda: assimilação de Poloneses no Paraná* (São Paulo: Editora Sociologia e Política, 1963); Joab Monteiro de Sousa, *Imigrantes no Paraná: a inserção e contribuição polonesa em Irati/PR. Anais do I Seminário Nacional Sociologia & Política* (Curitiba: Universidade Federal do Paraná, 2009); Márcio de Oliveira, „A organização social dos imigrantes poloneses e seus descendentes em Curitiba, 1890–1938”, w: *E/imigrações: histórias, culturas, trajetórias*, red. Ismênia de Lima Martins i Alexandre Hecker (São Paulo: Expressão e Arte, 2010), 83–98.

³⁵ Dobry pogląd na badania w tej materii daje syntetyczny artykuł: Zdzisław Malczewski, „Rola polskiego duszpasterstwa w Brazylii w zachowaniu więzi Polonii z krajem pochodzenia”, w: *Polska i Brazylia*, 283–314. Komplementarny tekst do wyżej wspomnianego może stanowić: Edward Walewander, „Duszpasterstwo polskie w Ameryce Łacińskiej. Przyczynek do bibliografii”, *Studia Polonijne* 20 (1999): 119–130. W tym miejscu warto podkreślić rolę czasopisma *Studia Polonijne*, wydawanego na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II przez Ośrodek Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym. Periodyk od 1976 r. publikuje teksty m.in. na temat Polonii południowoamerykańskiej, w tym posługi duszpasterzy i wielowymiarowym udziale duchowieństwa w życiu wychodźców.

³⁶ Adriano Malikoski i Lúcio Kreutz, „Nacionalização do ensino e o processo escolar entre imigrantes poloneses no Rio Grande do Sul”, *Conjectura: Filosofia e Educação* 20, nr 1 (2015): 164–181, <http://www.ucs.br/etc/revistas/index.php/conjectura/article/view/2657>.

³⁷ Márcio de Oliveira, „Os poloneses do Paraná (Brasil) e a questão da nacionalização dos imigrantes (1920–1945)”, w: *Simpósio Nacional de História, 25., 2009, Fortaleza. Anais do XXV*

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Wiedza na temat dostępności oraz zawartości źródeł historycznych jest trudna do przecenienia, w decydującym stopniu warunkuje bowiem możliwości badawcze oraz poziom dyskursu naukowego. W przypadku problematyki „polsko-brazylijskiej” informacje te pozostawiają wiele do życzenia⁴¹. O źródłach przechowywanych w archiwach polskich pisali przed kilkadziesiąt laty E. Kołodziej i R. Mrowiec⁴², o polonikach za granicą wspomina Krzysztof Smolana⁴³. W przypadku zbiorów prywatnych do wyjątków należy inwentarz źródeł ks. Jana Pitonia, rektora polskiej misji katolickiej w Brazylii w latach 1962–1972⁴⁴. Wydaje się więc, że badania związane z inwentaryzacją, zabezpieczeniem i udostępnieniem materiałów archiwalnych, pozwalających poszerzyć naszą wiedzę o Polonii brazylijskiej, stanowią obecnie jeden z najpilniejszych celów. Pewien wkład w tym zakresie stanowią efekty kwerendy archiwalnej przeprowadzonej w archiwum Zgromadzenia Księżych Chrystusowców w Kurytybie⁴⁵.

Simpósio Nacional de História — História e Ética (Fortaleza: ANPUH, 2009), https://anpuh.org.br/uploads/anais-simpósios/pdf/2019-01/1548772192_f6e47e605f57df24d1af54047ea2aa8b.pdf.

³⁸ Piotr Puchalski, „Polityka kolonialna międzywojennej Polski w świetle źródeł krajowych i zagranicznych. Nowe spojrzenie (1918–1945)”, *Res Gestae. Czasopismo Historyczne* 7 (2018): 68–121.

³⁹ Rhuan Targino Zaleski Trindade, *Um „Imperialismo Polonês”*. *Narrativas Brasileiras das relações da Polónia com os imigrantes poloneses no período entreguerras* (Curitiba: Universidade Federal do Paraná, 2020).

⁴⁰ Regina Weber, „Imigração e identidade étnica: temáticas historiográficas e conceitualizações”, *Dimensões: Revista de História da Ufes* 18 (2006): 236–250, <https://lume.ufrgs.br/handle/10183/148537>.

⁴¹ W artykule poświęconym źródłom archiwalnym do dziejów Ameryki Łacińskiej autorzy mówią wprost, że materiałów takich w archiwach polskich jest niewiele — zob. Ryszard Stempłowski i Jan Szemiński, „Polskie źródła archiwalne do dziejów Ameryki Łacińskiej w XIX i XX wieku”, *Dzieje Najnowsze* 4, z. 2 (1972): 137.

⁴² Edward Kołodziej, *Polonia zagraniczna. Informator o materiałach źródłowych do 1939 roku przechowywanych w Archiwum Akt Nowych* (Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1981); Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865–1939. Informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce* (Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988); Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1939–1965. Informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce* (Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1996); Edward Kołodziej i Rafał Mrowiec, *Ameryka Łacińska, Hiszpania i Portugalia w źródłach Archiwum Akt Nowych do roku 1945* (Warszawa: Centrum Studiów Latinoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1996).

⁴³ Smolana, „Polskie kolekcje”, 167–182.

⁴⁴ Mirosława Kubas-Paradowka i Wojciech Krawczuk, oprac., *Inwentarz zbioru archiwalnego ks. Jana Pitonia CM* (Warszawa: Pax, 1989).

⁴⁵ Szczegółowe wyniki badań zostaną przedstawione w formie przewodnika po zasobie. Ponadto cyfrowe kopie materiałów źródłowych będą udostępnione w repozytorium Centralnej Bazy Organizacji Polonijnych.

Fot. 1. Archiwum Zgromadzenia Księży Chrystusowców w Kurytybie

Na zasób archiwalny tam zgromadzony składają się dokumenty różnych organizacji polonijnych oraz osób prywatnych.

— TOWARZYSTWO UNIÃO JUVENTUS⁴⁶

Zespół obejmuje kilka tomów akt, pozatym kolekcje zdjęć oraz luźnych kart. Najstarsze materiały pochodzą z lat 40. XX w., najnowsze z lat 90. minionego stulecia. Zawiera protokoły i materiały z posiedzeń zarządu organizacji. Znajdują się tu rejestry członków walnego zgromadzenia, sprawy związane z finansami, tj. zestawienia przychodów i rozchodów ujęte w formie tabelarycznej. Zawiera korespondencję otrzymaną i m.in. sprawozdanie Komitetu Ofiarom Wojny w Polsce z siedzibą w Kurytybie za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1943 r.

⁴⁶ Początki União Juventus sięgają jeszcze końca XIX w. i początków XX w., kiedy to powstawały organizacje współtworzące późniejsze Towarzystwo: Towarzystwo Gimnastyczne Sokół (najstarsze), Koło Młodzieży Polskiej, Towarzystwo św. Stanisława, Związek Polski, Towarzystwo Wychowania Fizycznego Junak. Ruy Christovam Wachowicz, „Towarzystwo Uniao Juventus”, w: *Emigracja Polska*, 222–230.

— STOWARZYSZENIE STUDENTÓW „SARMACJA”⁴⁷

Zespół zawiera szczątkowe materiały dotyczące Stowarzyszenia Studentów „Sarmacja”, a także album fotograficzny prezentujący działalność organizacji. Treści dotyczą lat 20. i 30. XX w.

Fot. 2. Strona z albumu dokumentującego działalność Stowarzyszenia „Sarmacja”

— TOWARZYSTWO JUNAK⁴⁸

Archiwalia z lat 1898–1985 obejmują sprawozdania z działalności Towarzystwa, protokoły, druki statutu, a także dokumentację fotograficzną.

— ZBIORY KAZIMIERZA SIENKIEWICZA⁴⁹

Zespół obejmuje kilkadziesiąt jednostek archiwalnych w formie poszytów i segregatorów, zawierających m.in. materiały rękopiśmienne, maszynopisy, druki. W zespole znajduje się korespondencja, zaproszenia na uroczystości

⁴⁷ Więcej zob. Paulo Filipiak i João Krawczyk, *Fastos da Sociedade União Juventus, Fascículo I 1898–1938* (Curitiba, Rio de Janeiro: Gráfica Vicentina, 1978), 139–154.

⁴⁸ Filipiak i Krawczyk, *Fastos*, 93–137.

⁴⁹ Kazimierz Sienkiewicz przybył do Brazylii w 1948 r., działacz społeczny i polityczny, zmarł w Rio de Janeiro w 2001 r. Zob. Ruy Christovam Wachowicz i Zdzisław Malczewski, *Perfis Polônicos no Brasil* (Curitiba: Vicentina, 2000), 346–347.

i wydarzenia społeczne, kulturalne i polityczne, wycinki prasowe. Wśród bogatego materiału znajdują się również maszynopisy artykułów dotyczących Katynia, Getta Warszawskiego, materiały Towarzystwa Polonia z Rio de Janerio. Najstarsze dokumenty pochodzą z lat 40. XX w., a najnowsze z 1996 r.

— SZKOŁA W MALLET⁵⁰

Dokumentacja obejmuje protokoły Zarządu Towarzystwa Szkoły Średniej im. Mikołaja Kopernika w Marechal Mallet oraz artykuły prasowe związane z jej działalnością. Archiwalia pochodzą z lat 1925–1929.

TOWARZYSTWO ZWIĄZKU POLSKIEGO IM. KAZIMIERZA PUŁASKIEGO
W SAÕ MATHEUS⁵¹

Zespół liczy kilkanaście jednostek archiwalnych, zarówno w formie maszynopisów, jak i rękopisów. Informują one o działalności Towarzystwa, organizacji wewnętrznej, składzie zarządu. Ponadto zawiera treści związane z działalnością oświatową, dzienniki uczniowskie, dodatkowo informacje o postępach poszczególnych uczniów. Osobną grupę stanowią raporty finansowe w zakresie dochodów i składek, potwierdzenia wpłat na budowę kościoła, plebanii czy utrzymanie księdza. Także informacje i osobach innych wyzna i narodowości.

The image shows a handwritten school attendance card for the month of January 1928. The title is "Notatnik uczniów w m. styczniu 1928 roku." The card is organized into columns. The first column lists student names, such as "1. Błażewski", "2. Błażewski", "3. Błażewski", etc. The subsequent columns contain handwritten marks, likely representing attendance (dots for present, dashes for absent). The final column on the right contains numerical data, possibly representing the number of days present or absent. At the bottom right, there is a circular stamp with the text "Towarzystwo Polonii" and "Mallet".

Fot. 3. Karta dziennika szkolnego z listą obecności uczniów w miesiącu styczniu

⁵⁰ Ibidem, 201, 286–288.

⁵¹ Krzysztof Groniowski, „Gorączka brazylijska”, *Kwartalnik Historyczny* 74, nr 2 (1967): 329.

STOWARZYSZENIE DOBROCZYNNO-KULTURALNE POLAKÓW W BRAZYLII⁵²

Rękopisy oraz maszynopisy z lat 1953–1990. Treści obejmują spisy członków wraz z adresami, deklaracje członkowskie oraz kilka biogramów zmarłych osób. Ponadto w zasobie zinwentaryzowano podania o użytkowanie lokali, pożyczki oraz listy gości zamieszkujących w lokalach Stowarzyszenia.

ZBIORY RUY CHRISTOVAM WACHOWICZA⁵³

Zbiór obejmuje kilkanaście jednostek archiwalnych o różnej objętości, w formie rękopisów, druków, maszynopisów oraz fotografii. Dużą część stanowi korespondencja autorstwa Michała Sekuły, Józefa Anusza, Jan Hempla, Władysława Radeckiego, Stefana Sobczaka. Wśród najstarszych zachowanych materiałów są kopie listów m. in. od i do Sebastiana Edmunda Wosia Saporskiego, Kazimierza Tuszyńskiego, Kazimierza Głuchowskiego, Pawła Nikodema. Dodatkowo korespondencja organizacji, m.in. Związku Kół Młodzieży w Brazylii, Centralnego Związku Polaków w Kurytybie, Unii Kulturalnej Polaków w Brazylii, Stowarzyszenia Lotników Polskich w Brazylii. Do ciekawych, odręcznych notatek można także zaliczyć informacje o liczbie Polaków w Brazylii.

PARAŃSKA SPÓŁKA KOLONIZACYJNO-HANDLOWA S.A.

W skład zespołu wchodzi kserokopie materiałów wysyłanych do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie: protokoły posiedzeń, sprawozdania finansowe, budżety, korespondencja, kopie materiałów odnoszących się do likwidacji spółki. Dokumentacja aktowa obejmuje głównie lata 30. XX w. oraz 1942–1943. Duża część archiwaliów dotyczy kolonii Jagoda, w tym zdjęcia z kolonii, a także wycinki z prasy.

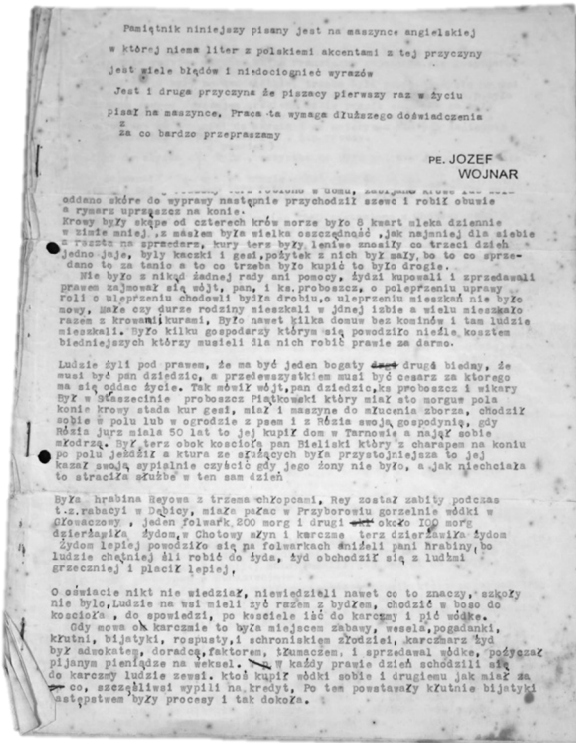
DOM FELICIANO (SÃO FELICIANO)⁵⁴

Dokumentacja aktowa z działalności parafii, a także jej mieszkańców. Wśród rękopisów znajduje się m. in. pamiętnik autorstwa Michała Piechy z Milwaukee o dziejach rodziny spod Pilzna oraz ich wyjeździe do Brazylii. Wśród zgromadzonych materiałów znalazły się także kopie księgi ślubów z lat 1906–1908, a także wypisy na temat parafian oraz ich miejsca pochodzenia w Polsce.

⁵² Pierwotnie nosiło nazwę: Centralny Związek Polaków w Brazylii. Tadeusz Dworecki, *Polscy werbiści 1900–1978* (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1980), 653 nn.

⁵³ Zob. przypis 31.

⁵⁴ Władysław Topaczewski, *Memórias de nosso torrão Natal* (Dom Feliciano: Universidade de Passo Fundo, 1961).

Fot. 4. Fragment Pamiętnika Michała Piechy

WNIOSKI

Zaledwie pobieżny przegląd literatury pokazuje, że tematyka wychodźstwa Polaków do Brazylii oraz dzieje tamtejszej Polonii cieszyły się dużym zainteresowaniem badaczy. Wzmocniona działalność wydawnicza miała miejsce szczególnie w latach trzydziestych a następnie siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego wieku. W przypadku okresu międzywojennego można to tłumaczyć odzyskaniem przez Polskę niepodległości, co w efekcie skutkowało zainteresowaniem i zinstytucjonalizowanym wsparciem polskich emigrantów, ze strony władz państwowych. Przejawiało się to także w zwiększonej liczbie publikacji autorów, którzy na podstawie własnych doświadczeń relacjonowali trudy i radości życia w nowym środowisku. Zaktywizowanie społeczno-polityczne Polonii przełożyło się równocześnie na powstanie szeregu stowarzyszeń i organizacji polonijnych, działających często do dnia dzisiejszego.

Z kolei wzrost popularności badań (mierzony liczbą publikacji oraz wachlarzem podejmowanych problemów) nad Polonią brazylijską w drugim wspomnianym okresie zbiegł się z ówczesnym szerszym otwarciem nauki polskiej na dorobek i osiągnięcia krajów Zachodu oraz chęcią nadrobienie dystansu w spectrum poruszanych zagadnień badawczych.

Odwołując się do tematu prezentowanego artykułu i formułując pytanie, w jakich kierunkach należałoby obecnie zintensyfikować badania naukowe, szczególnie pilne wydają się dwa, słabo do tej pory rozeznane zagadnienia. Po pierwsze, uznając za warunek *sine qua non* posiadania jak najpełniejszej wiedzy dotyczącej zasobu źródłowego, w celu poszerzenia i uzupełnienia prowadzonych badań należy przeprowadzić akcję inwentaryzacji, opracowania przewodników i inwentarzy archiwalnych, a także digitalizacji i udostępnienia zachowanych materiałów. Można domniemywać, iż duża ich część, nie znana szerzej badaczom, jest wciąż w posiadaniu organizacji i towarzystw polonijnych, placówek oświatowych, a także instytucji kościelnych, np. archiwów parafialnych czy zgromadzeń zakonnych.

Drugi kierunek badawczy wskazuje aktualne „zapotrzebowanie” wśród odbiorców badań historycznych, uściślając: potomków polskich wychodźców, którzy stanowią już piąte, a nawet szóste pokolenie Polaków osiadłych na brazylijskiej ziemi. W ostatnich latach daje się obserwować renesans zainteresowania swoimi korzeniami, zdobywania wiedzy o przodkach, oraz miejscach z których przybywali⁵⁵. Wychodząc naprzeciw tym oczekiwaniom, należałoby rozpocząć pracę nad skatalogowaniem i opracowaniem podstawowych źródeł w tego typu badaniach, tj. rejestracji ruchu naturalnego ludności (ksiąg ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych) i spisów ludności. Na podstawie zebranych i poddanych dyskretyzacji archiwaliów należałoby opracować osobowe bazy danych i całość udostępnić w domenie publicznej. Przy takim ujęciu metodycznym rysuje się dodatkowo szansa na przeprowadzenie pionierskich badań w obszarze demografii historycznej. Na pierwszy plan wysuwają się zagadnienia dotyczące charakterystyki rodziny emigranckiej, jej struktury, dzietności, ale również nurtujące od wielu lat pytania o faktyczną liczbę i skalę migracji⁵⁶.

⁵⁵ W pewnej mierze ma to dla wielu osób także wymiar praktyczny, związany z ubieganiem się o Kartę Polaka, bądź polskie obywatelstwo.

⁵⁶ O dorobku demograficzno-historycznym brazylijskich badaczy informuje ogólnie artykuł: Maria Luiza Marcilio, „Historical Demography in Latin America: An Assessment”, w: *A Global History of Historical Demography: Half a Century of Interdisciplinarity*, red. Antoinette Fauve-Chamoux, Ioan Bolovan, i Sølvi Sogner (Bern: Peter Lang, 2016), 435–449.

BIBLIOGRAFIA

- „Anais da Comunidade Brasileiro-Polonesa”. Dostęp 11 czerwca 2023. <https://www.ufrgs.br/biblio/estudosetnicos/documentos/poloneses>.
- Archiwum Zgromadzenia Księży Chrystusowców w Kurytybie. Zespoły: *Towarzystwo União Juventus*; *Stowarzyszenia Studentów „Sarmacja”*; *Towarzystwo Junak*; *Zbiory Kazimierza Sienkiewicza*; *Szkoła w Mallet*; *Towarzystwo Związku Polskiego im. Kazimierza Pułaskiego w Saõ Matheus*; *Stowarzyszenie Dobroczynno-Kulturalne Polaków w Brazylii*; *Zbiory Ruy Christovam Wachowicza*; *Parańska Spółka Kolonizacyjno-Handlowa S.A.*; *Dom Feliciano (São Feliciano)*.

OPRACOWANIA

- „1 Simpósio Cultural Brasil — Polonia (Pierwsze Sympozjum Kulturalne Brazylia-Polska), Kurytyba (Parana, Brazylia), 26–29 kwietnia 1988 r.” *Przegląd Polonijny* 15, nr 2 (1989).
- Boschilia, Roseli. *Reconstruindo memórias: os poloneses do Santo Inácio*. Curitiba: Universidade Tuiuti do Paraná, 2004.
- Breowicz, Wojciech. *Ślady Piasta pod piniorami. Szkic z dziejów wychodźstwa polskiego w Brazylii*. Warszawa: Polonia, 1961.
- Cabral Reis, Antonio Leocadio, i Marcos Aurélio Tarlombani da Silveira. „A imigração Polonesa no território Paranaense. Aspectos culturais e distribuição especial coloniac polonesas no espaço geografico paranaense”. Dostęp 1 czerwca 2023. <http://www.diaadiaeducacao.pr.gov.br/portals/pde/arquivos/1756–8.pdf>.
- Chwalba, Andrzej, i Wojciech Harpula. *Cham i pan. A nam, prostym, zewsząd nędza?* Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2022.
- Ciuruś, Eugeniusz. *Polacy w Brazylii*. Lublin: Polonijne Centrum Kulturalno-Oświatowe Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1977.
- Dembicz, Andrzej, i Krzysztof Smolana. *La presencia polaca en América Latina*. Varsóvia: Centro de Estudios Latinoamericanos Universidad de Varsovia, 1993.
- Dobosiewicz, Zbigniew, i Waldemar Rómmel. *Polonia w Ameryce Łacińskiej*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1977.
- Dolinski, Karel, i Magdalena Szymkowska. „Charakterystyka polskiej diaspory w Kurytybie (Brazylia) w świetle badań społecznych”. *Przegląd Geograficzny* 91, z. 2 (2019): 81–96. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2019.2.5>.
- Dworecki, Tadeusz, oprac. *Zmagania Polonijne w Brazylii. T. 2, Pamiętniki brazylijskie*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1987.
- Dworecki, Tadeusz. *Polscy werbiści 1900–1978*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1980.
- Dygasiński, Adolf. *Na złamanie karku*. Warszawa: Kurier Warszawski, 1893.
- Filipiak, Paulo, i João Krawczyk. *Fastos da Sociedade União Juventus, Fasciculo I 1898–1938*. Curitiba, Rio de Janeiro: Gráfica Vicentina, 1978.
- Garcez, Luiz. *Curitiba: evolução urbana*. Parana: Imprensa Universitária da Universidade Federal do Paraná, 2006.
- Głuchowski, Kazimierz. „Z dziejów wychodźstwa i osadnictwa polskiego w Brazylii”. W: *Emigracja Polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, redaktorzy Antoni Olcha i Aniela Kaczmarek, 35–45. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1971.
- Głuchowski, Kazimierz. *Wśród pionierów polskich na Antypodach. Materiały do problemu osadnictwa polskiego w Brazylii*. Warszawa: Instytut Naukowy do Badań Emigracji i Kolonizacji, 1927.

- Gmitruk, Janusz, Izabela Klarner-Kosińska, i Jerzy Mazurek, red. *Polonia brazylijska w piśmiennictwie polskim. Antologia*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2000.
- Groniowski, Krzysztof. „Gorączka brazylijska”. *Kwartalnik Historyczny* 74, nr 2 (1967): 317–342.
- Groniowski, Krzysztof. „O mito da América Latina no campo polonês no período das «febres brasileiras»”. *Estudios Latinoamericanos* 6, cz. 2 (1980): 55–65.
- Groniowski, Krzysztof. *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871–1914*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972.
- Gucka, Agnieszka. *Obraz emigracji polskiej na łamach „Dziennika Poznańskiego” i „Kuriera Poznańskiego” (1859–1939)*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2005.
- Hempel, Antoni. *Polacy w Brazylii*. Lwów: Nakładem Wydawnictwa Kuriera Lwowskiego, 1893.
- Hiroshi Saito. *Contenda: assimilação de Poloneses no Paraná*. São Paulo: Editora Sociologia e Política, 1963.
- Janicki, Kamil. *Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2021.
- Jaszewska, Ewa. „«Gorączka brazylijska» na łamach «Kurjera Lwowskiego» w 1890 r.”. *Resovia Sacra* 28 (2021): 139–154.
- Kieniewicz, Stefan. *Historia Polski 1795–1918*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1996.
- Klarner-Kosińska, Izabela. *Emigracja z Królestwa Polskiego do Brazylii 1890–1914*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1975.
- Kłobukowski, Stanisław. *Wspomnienia z podróży po Brazylii, Argentynie, Paragwaju, Patagonii i Ziemi Ognistej*. Lwów: Gazeta Handlowo-Geograficzna, 1898.
- Kołodziej, Edward, i Rafał Mrowiec. *Ameryka Łacińska, Hiszpania i Portugalia w źródłach Archiwum Akt Nowych do roku 1945*. Warszawa: Centrum Studiów Latinoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1996.
- Kołodziej, Edward. *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865–1939. Informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce*. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Kołodziej, Edward. *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1939–1965. Informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1996.
- Kołodziej, Edward. *Polonia zagraniczna. Informator o materiałach źródłowych do 1939 roku przechowywanych w Archiwum Akt Nowych*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1981.
- Konopnicka, Maria. *Pan Balcer w Brazylii*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1910.
- Kowalski, Grzegorz M. „«Upraszam o łaskawe udzielenie mi informacji w sprawach emigracyjnych...» Korespondencja do Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego w Krakowie (1911–1912)”. *Przegląd Polonijny* 30, z. 2 (2004): 97–116.
- Kozimala, Anna. „Życie codzienne polskich emigrantów w Brazylii w świetle pamiętników”. *Rocznik Przemyski, Historia* 58, z. 4 (2022): 51–86.
- Koźniewski, Kazimierz, oprac. *Pamiętniki emigrantów 1878–1958*. Warszawa: Czytelnik, 1960.
- Krasicki, Marek. „Sytuacja Polonii brazylijskiej w dobie ustaw nacjonalistycznych prezydenta Getulio Vargasa”. W: *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej. Zbiór studiów*, red. Marcin Kula. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983.
- Krzywicki, Ludwik, i Stanisław Stemplowski, oprac. *Pamiętniki emigrantów. Ameryka Południowa*. Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego, 1939.
- Kubas-Paradowska, Mirosława, i Wojciech Krawczuk, oprac. *Inwentarz zbioru archiwalnego ks. Jana Pitonia CM*. Warszawa: Pax, 1989.

- Kula, Marcin. „Ameryka bliska i daleka”. W: *Ameryka Łacińska w relacjach Polaków. Antologia*, oprac. Marcin Kula, 5–48. Warszawa: Interpress, 1982.
- Kula, Marcin. „Polska literatura dotycząca Ameryki Łacińskiej XIX i XX w.”. *Dzieje Najnowsze* 4, nr 2 (1972): 119–136.
- Kula, Marcin. *Historia Brazylii*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.
- Kula, Marcin. *Polonia brazylijska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981.
- Kula, Witold, Nina Assorodobraj-Kula, i Marcin Kula, oprac. *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890–1891*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1973.
- Landmann, Tomasz. „«Gazeta Polska w Brazylii» w pierwszych miesiącach po wznowieniu działalności (lipiec-grudzień 1893 roku)”. *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 25, nr 1 (2022): 75–94.
- Lepecki, Mieczysław Bohdan. „Parana”. W: *Emigracja Polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, red. Antoni Olcha i Aniela Kaczmarek, 19–34. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1971.
- Leszczyński, Adam. *Ludowa historia Polski*. Warszawa: W.A.B., 2020.
- Łażniewski, Witold. „Kolonie polskie w stanie Parana w Brazylii”. *Głos* 7, nr 24 (1892): 278–280.
- Łepkowski, Tadeusz. „Polskie badania nad dziejami Ameryki Łacińskiej w XIX i XX w.”. *Dzieje Najnowsze* 3, nr 3 (1971): 109–114.
- Malczewski, Zdzisław. *Słownik biograficzny Polonii brazylijskiej*. Warszawa: Centrum Studiów Latinoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, 2000.
- Malczewski, Zdzisław. *Ślady polskie w Brazylii*. Warszawa: Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2008.
- Malikowski, Adriano, i Lúcio Kreutz. „Nacionalização do ensino eo processo escolar entre imigrantes poloneses no Rio Grande do Sul”. *Conjectura: Filosofia e Educação* 20, nr 1 (2015): 164–181. <http://www.ucs.br/etc/revistas/index.php/conjectura/article/view/2657>.
- Malinowski, Mariusz. *Ruch polonijny w Argentynie i Brazylii w latach 1989–2000*. Warszawa: CESLA, 2005.
- Marcilio, Maria Luiza. „Historical Demography in Latin America: An Assessment”. W: *A Global History of Historical Demography: Half a Century of Interdisciplinarity*, red. Antoinette-Fauve Chamoux, Ioan Bolova, i Sølvi Sogner, 435–450. Bern: Peter Lang, 2016.
- Mazurek, Jerzy, i Longin Kaczanowski. *Chłop polski w Brazylii*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 1999.
- Mazurek, Jerzy, red. *Polska i Brazylia — bliższe, niż się wydaje*. Warszawa: Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Muzeum Niepodległości, 2020. http://muzeum-niepodleglosci.pl/wp-content/uploads/2021/01/PolskaBrazylia_EBOOK_31XII-2020.pdf.
- Mazurek, Jerzy. *A Polônia e seus emigrados na America Latina (até 1939)*. Varsóvia: Instituto de Estudos Ibéricos e Ibero-Americanos da Universidade de Varsóvia, Museu de História do Movimento Popular Polonês em Varsóvia, 2019.
- Mazurek, Jerzy. *Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*. Warszawa: Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2006.
- Michalik-Sztumska, Magdalena. „Wychodźstwo polskie w Brazylii. Stan badań nad zagadnieniem”. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie* 11 (2010): 323–330.
- Mocyk, Agnieszka. *Pieć czy raj? Obraz Brazylii w piśmiennictwie polskim w latach 1864–1939*. Kraków: Universitas, 2005.
- Oliveira, Márcio de. „A organização social dos imigrantes poloneses e seus descendentes em Curitiba, 1890–1938”. W: *E/imigrações: histórias, culturas, trajetórias*, red. Ismênia de Lima Martins i Alexandre Hecker, 83–98. São Paulo: Expressão e Arte, 2010.

- Oliveira, Márcio de. „Origens do Brasil meridional: dimensões da imigração polonesa no Paraná, 1871–1914”. *Estudos Históricos* 22, nr 43 (2009): 218–237.
- Oliveira, Márcio de. „Os poloneses do Paraná (Brasil) e a questão da nacionalização dos imigrantes (1920–1945)”. W: *Simpósio Nacional de História, 25., 2009, Fortaleza. Anais do XXV Simpósio Nacional de História — História e Ética*. Fortaleza: ANPUH, 2009. https://anpuh.org.br/uploads/anaissimpósios/pdf/201901/1548772192_f6e47e605f57df24d1af54047ea2aa8b.pdf.
- Orzeł-Dereń, Kinga. *Śladami polskich kolonistów w Brazylii. Historia osadnictwa na terenach Santana*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013.
- Paczkowski, Andrzej. *Prasa polonijna w latach 1870–1939. Zarys problematyki*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1977.
- Palczyński, Tadeusz. „Ameryka bliższa czy dalsza? Polonia latynoamerykańska w piśmiennictwie polskim po 1980 roku. Szkic bibliograficzny”. W: *Emigracja, Polonia, Ameryka Łacińska. Procesy emigracji i osadnictwa Polaków w Ameryce Łacińskiej i ich odzwierciedlenie w świadomości społecznej*, red. Tadeusz Palczyński, 85–91. Warszawa: Centrum Studiów Latinoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, 1996.
- Palczyński, Tadeusz. „Stan i perspektywy badań nad Polonią latynoamerykańską”. W: *Diaspora polska w procesach globalizacji. Stan i perspektywy badań*, red. Grzegorz Babiński i Henryk Chałupczak, 249–255. Kraków: Bohdan Grell i Córka, 2006.
- Paradowska, Maria. *Podróżnicy i emigranci. Szkice z dziejów polskiego wychodźstwa w Ameryce Południowej*. Warszawa: Interpress, 1984.
- Pawłowicz, Bohdan. *Chłopiec z pinjorowych lasów*. Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas, 1934.
- Puchalski, Piotr. „Polityka kolonialna międzywojennej Polski w świetle źródeł krajowych i zagranicznych. Nowe spojrzenie (1918–1945)”. *Res Gestae. Czasopismo Historyczne* 7 (2018): 68–121.
- Siemiradzki, Józef. *Szlakiem wychodźców. Wspomnienia z podróży po Brazylii odbytej z polecenia Galicyjskiego Wydziału Krajowego*. T. 1–2. Warszawa: Drukarnia A.T. Jezierskiego, 1900.
- Siemiradzki, Józef. *Za morze*. Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1894.
- Siofre, Sirlei Maria. *Colégio Estadual Dom Pedro II e a influência da imigração Polonesa. Monografia*. Curitiba: Universidade Federal do Paraná, Setor de Ciências Humanas, 2000.
- Smolana, Krzysztof. „Polskie kolekcje archiwalne w Ameryce Łacińskiej”. *Archeion* 99 (1998): 167–182.
- Sousa, Joab Monteiro de. *Imigrantes no Paraná: a inserção e contribuição polonesa em Irati/PR. Anais do I Seminário Nacional Sociologia & Política*. Curitiba: Universidade Federal do Paraná, 2009.
- Stasik, Florian. *Polska emigracja zarobkowa w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1865–1914*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.
- Stemplowski, Ryszard, i Jan Szemiński. „Polskie źródła archiwalne do dziejów Ameryki Łacińskiej w XIX i XX wieku”. *Dzieje Najnowsze* 4, z. 2 (1972): 137–145.
- Stołyhwo, Kazimierz. *Sprawozdanie z podróży do Brazylii w sprawie badań antropologicznych nad ludnością polską w Paranie*. Warszawa: Naukowy Instytut Emigracyjny i Kolonijalny, 1931.
- Topaczewski, Władysław. *Memórias de nosso torrão Natal*. Dom Feliciano: Universidade de Passo Fundo, 1961.
- Uniłowski, Zbigniew. *Żyto w dżungli*. Warszawa: Wydawnictwo J. Przeworskiego, 1936.
- Wachowicz, Ruy Christovam, i Zdzisław Malczewski. *Perfis Polônicos no Brasil*. Curitiba: Vicentina, 2000.
- Wachowicz, Ruy Christovam. „Saporski: Um pioneiro polono-paranaense”. *Projeções* 2, nr 2 (2000): 107–147.
- Wachowicz, Ruy Christovam. „Towarzystwo Uniao Juventus”. W: *Emigracja Polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, red. Antoni Olcha i Aniela Kaczmarek, 222–230. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1971.

- Wachowicz, Ruy Christovam. *Abranches: paróquia da imigração polonesa. Um estudo de história demográfica*. Curitiba: Universidade Federal do Paraná, 1974.
- Wachowicz, Ruy Christovam. *O Camponês Polonês no Brasil*. Curitiba: Fundação Cultural, Casa Romário Martins, 1981.
- Walewander, Edward. „Duszpasterstwo polskie w Ameryce Łacińskiej. Przyczynek do bibliografii”. *Studia Polonijne* 20 (1999): 119–130.
- Warchałowski, Kazimierz. *Do Parany. Przewodnik dla podróżujących i wychodźców*. Kraków: Nakładem autora, 1903.
- Warchałowski, Kazimierz. *Picada. Wspomnienia z Brazylii*. Warszawa: Pionier, 1930.
- Weber, Regina. „Imigração e identidade étnica: temáticas historiográficas e conceituções”. *Dimensões — Revista de História da Ufes* 18 (2006): 236–250. <https://lume.ufrgs.br/handle/10183/148537>.
- Wirtualne Muzeum Polonii. Dostęp 10 czerwca 2023. http://muzeumpolonii.uw.edu.pl/?page_id=1386.
- Włodek, Ludwik. *Polskie kolonie rolnicze w Paranie*. Warszawa: Księgarnia E. Wende i S-ka T. Hiż i A. Turkuł, 1911.
- Woś-Saporski, Edmund Sebastian. *Pamiętnik*. Warszawa: Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze, 1939.
- Wójcik, Władysław. „75 lat prasy polskiej w Brazylii”. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 7, nr 2 (1968): 261–274.
- Wyżga, Mateusz. *Chłoptwo. Historia bez krawata*. Kraków: Znak Horyzont, 2022.
- Zajac, Józef. „Liczba Polaków w Brazylii”. W: *Emigracja Polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, red. Antoni Olcha i Aniela Kaczmarek, 149–151. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1971.
- Zaleski Trindade, i Rhuan Targino. *Um „Imperialismo Polonês”: Narrativas Brasileiras das relações da Polônia com os imigrantes poloneses no período entreguerras*. Curitiba: Universidade Federal do Parana, 2020.
- Zamorski, Krzysztof. *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1991.
- Żabko-Potopowicz, Bolesław. *Osadnictwo polskie w Brazylii*. Warszawa: Syndykat Emigracyjny, 1936.
- Żak, Marek. „Propaganda polskiego wychodźstwa do Brazylii w świetle miesięcznika «Morze» (1924–1939)”. *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy*, nr 22 (2017): 69–92.

POLONIA BRAZYLIJSKA — PRZEGLĄD BADAŃ
ORAZ INFORMACJE O WYBRANYCH ZESPOŁACH ARCHIWALNYCH

Streszczenie

Historia polskiego osadnictwa w Brazylii sięga połowy XIX w. Największe nasilenie migracji nastąpiło w latach 1890–1892 i zostało nazwane „gorączką brazylijską”. Działające od tego czasu liczne polskie organizacje i stowarzyszenia kultywowały polskość i pielęgnowały pamięć o kraju przodków. Aktywne w tych działaniach było także polskie duchowieństwo. Skala migracji spowodowała, że badania nad Polonią stały się przedmiotem licznych opracowań naukowych. Szczególnie popularne były studia nad dziejami osadnictwa, materiały wspomnieniowe, dokumentujące działalność organizacji polonijnych, poświęcone ważnym postaciom życia społecznego, kulturalnego, gospodarczego i religijnego. Wiele zagadnień związanych z obecnością i działalnością Polaków

w Brazylii wciąż jednak czeka na rzetelne opracowanie. Wydaje się, iż pilną potrzebę stanowi inwentaryzacja, digitalizacja i udostępnienie nieeksplorowanych do tej pory materiałów źródłowych, które mogą stać się asumptem do dalszych badań. Cennym zasobem źródłowym dysponuje archiwum Zgromadzenia Księży Chrystusowców w Kurytybie. Było ono celem kwerendy prowadzonej w marcu i kwietniu 2023 r. Wstępne wyniki tych badań omówiono w prezentowanym tekście.

Słowa kluczowe: Polonia brazylijska; Kurytyba; migracje; archiwum; digitalizacja; demografia historyczna

THE POLISH DIASPORA IN BRAZIL: A RESEARCH OVERVIEW AND INFORMATION ON SELECTED FONDS

S u m m a r y

The history of Polish settlement in Brazil dates back to the mid-nineteenth century. The greatest intensity of migration was in 1890–1892 and was called “Brazilian fever”. Since then, numerous Polish organisations and associations have cultivated Polish identity and nurtured the memory of their ancestors’ homeland. Polish clergy was also active in this respect. Given the scale of migration, research on the Polish diaspora became the subject of numerous studies. Particularly popular were works on the history of settlements, memoirs documenting the activities of Polish diaspora organisations, or those devoted to important figures in social, cultural, economic and religious life. However, many issues related to the presence and activity of Poles in Brazil are still awaiting a thorough study. It would seem that there is an urgent need to take inventory, digitise and make available source materials that have not been explored so far, and which may yet prompt further research. One valuable resource is found in the archives of the Congregation of the Priests of Christ in Curitiba. It was the subject of research conducted in March and April 2023. The preliminary results of these studies are discussed in the presented text.

Keywords: Brazilian Polonia; Curitiba; migrations; archives; digitisation; historical demography